

ВОКАЛІЗМ УКРАЇНСЬКИХ НАДСЯНСЬКИХ ГОВІРОК У ПОЛЬЩІ

Тетяна Колодинська

Люблінський католицький університет Івана Павла II (Польща)

Streszczenie. Artykuł poświęcony jest zagadnieniom wokalizmu w ukraińskich gwarach nadszańskich. Omawiane gwary występują na terenie Polski południowo-wschodniej i w chwili obecnej zaliczane są do zanikających (peryferyjnych). W systemie samogłoskowym akcentowanym wyróżnia się 6 fonemów oraz ich warianty fonetyczne, które pojawiają się w określonych fonologicznie pozycjach: po miękkiej spółgłosce, po twardej, po spółgłoskach sonornych, tylnojęzycznych, afrykatakach. Zmiany, jakie zachodzą w wokalizmie badanych gwar, zarówno w pozycjach akcentowanych, jak i nieakcentowanych, potwierdzają ich przynależność do dialektu południowo-zachodnioukraińskiego.

Słowa kluczowe: ukraińskie gwary nadszańskie, wokalizm, fonem, warianty fonemów

Українські надсянські говірки виявляють неоднорідність щодо системи голосних звуків, а говіркові звукові відмінності виступають у структурі наголошеного й ненаголошеного вокалізму.

Об'єктом дослідження є вокалізм українських надсянських говірок, які поширені на території Польщі – у південно-східній її частині. Вони перш за все характерні своєю архаїчністю, і наявністю нових елементів, що з'явилися під активним впливом польської мови. Спостерігаємо їх на всіх рівнях говіркової системи – фонетичній, морфологічній, лексичній та синтаксичній. У межах Польщі досліджувані говірки виступають ізольовано, тобто окремо від інших надсянських говірок, розміщених на території України. Ці старожитні українські говірки протягом останніх десятиліть зазнали численних змін: так у географічно-територіальному обсязі, як і в мовному – говірковому аспекті. Опинившись у межах Польської держави, українські надсянські говірки втратили можливість перебувати компактно, тобто в єдиному нероздільному територіальному комплексі, оскільки руйнівна політика польської комуністичної влади після II Світової війни спричинила масову депортацію українського населення.

Наслідки цих бурхливих подій негативно відбилися на долі мешканців Надсяння, як на самих досліджуваних говірках. Результатом стало територіальне розпорошення українського населення, а також втрата корисних національно-територіальних умов для розвитку і збереження надсянських говірок.

Українські говірки стали виступати окремо в двох державах: Польщі та Україні. Розрив мовно-територіального й етнічного комплексу за останні десятиліття не сприяв розвитку і збереженню українських надсянських говірок, які виступають у Польщі. За останні десятиліття посилено стала колонізаційна політика держави супроти національних меншин, стереотипне – негативне ставлення влади до українського населення у Польщі.

У зв'язку з цим, чимало носіїв українських надсянських говірок стали свідомо вживати польську мову, приховуючи своє українське коріння. Явище мовної асиміляції відоме й зараз – польська мова витісняє українську говірку, особливо у мовленні молодого покоління носіїв. Отже, умови в яких зараз функціонують українські надсянські говірки (повна територіальна ізоляція, мовна і етнічна асиміляція українського населення), не сприяють їхньому збереженню і подальшому функціонуванню. Спостереження над вокалізмом українських надсянських говірок здійснено на матеріалах, записаних від найстарших мешканців сіл: Гаї, Кальників, Лази, Ніновичі, Хотинець. Проведений аналіз дозволяє вивчити найхарактерніші фонетичні особливості й зміни в структурі наголошеного й ненаголошеного вокалізму, а також сформулювати важливі діалектологічні висновки відносно системи голосних у досліджуваних говірках.

Структура ненаголошеного вокалізму шестифонемна. Основним виявом фонемі |а| виступає нелабіалізований звук [a] середнього-заднього ряду низького піднесення – характерний для більшості українських надсянських говірок.

Ненаголошений [a] відрізняється від наголошеного за часокількісною ознакою. Ненаголошений звук [a] спостерігаємо у позиції після твердих і м'яких приголосних, між іншими у словах: ¹баба, в'іс¹ола, ¹знати, ¹дати, ¹зр¹об'іна, ку¹льсати, ¹малу, му¹літва, ¹пам'іт, пар¹кан, пу¹вала, ¹стайна, ¹статі, су¹луніна, сні¹дані, та¹ка, хвалі¹ті.

Після задньоязикових твердих приголосних к, г, х і гортанного т, та після твердих ч, ж, ш, р у ненаголошеній та наголошеній позиціях виявом фонемі |а| виступає більш задній його варіант – нелабіалізований звук [a] низького–середньо–заднього піднесення¹. Цей фонетичний варіант вважається одним із характерніших, що виступає в українських надсянських говірках у Польщі, напр.: ¹Ганка, ¹грап, ¹грачка, ¹танук, ¹драпати, ¹друга, ¹кам'ін, ¹кара, ¹каш'і, млі¹чарна, пу¹тіха, ¹радіці, ¹стріха, ¹ціганка, чу¹лувійка, ¹зигарук.

У наголошеній позиції, після м'яких приголосних звуків виявом фонемі |а| виступає голосний е переднього ряду середньо-підвищеного підняття язикової спинки: ба¹н¹ек, д'е¹к, д'іу¹ч'е, ¹ж'еба, ¹ж'ел, ¹ж'ерту, ¹зн¹еті, кри¹ч'еу, м'і¹ж'е, ч'ес, ш'е¹пка. Цей вияв спостерігаємо також у наголошеній позиції після йотованого звука: ¹йе¹їам ста¹війе¹ї,

¹ М. Пшеп'юрська, Надсянський говір, Варшава 1938, стор. 21.

пійєтнуїка, пуйавієїї, стаівієїї. У ненаголошеній позиції та після м'яких приголосних звуків фонема [a] (у говірках Гаїв, Хотинця, Кальникова) репрезентована є звуком [i], внаслідок чого спостерігається підвищення артикуляції ненаголошеного [a] до [i]: *бур'і, ваи'і, д'ітім, зор'і, саж'і, кбнім, наш'і, р'іда, саж'і, ч'існбк, ч'ісбм*; а також після йотованого звука у ненаголошеній та наголошеній позиціях: *завійзаті, лігаїї, пуйавієїї, прумувієїї*. У говірках Нінович та Лазів переважає тип артикуляції [a] - [ê] після йотованого звука: *дівієт сє, ломієт, рбвієт, в'ід єт*; а також після м'яких приголосних: *сє, мє*. У говірці села Лази артикуляція [a] не змінюється у наголошеній позиції: *прійіжзали*.

Основним виявом фонемі [e] виступає відповідно звук [ê] – вузький голосний переднього ряду середнього підняття, який нічим не відрізняється від бойківського *ê*². У наголошеній позиції підвищений варіант [ê] виступає дуже послідовно в усіх досліджуваних говірках, у таких словах: *б'єрых, вїін'єц, вм'єрті, д'єсіт, дв'єр'і, з'єлін, з'єрні, кр'єм, лут'єц, н'єбу, н'єсті, н'єн, с'ємії, скл'єп, т'єб'і, т'ємнії, т'єплу, ц'єрка, ч'єсіц*; а також після йотованого звука під наголосом: *в'ідруб'їєті, жи'їє, зістай'є, прип'їє*. У після наголошеній позиції, в деяких говірках більш західних (у селах Лази, Ніновичі), спостерігаємо [ê] у формах наказового способу в кінці слова: *її'сус'є!, наї'буд'є! шикуїт'є!*; а також у формах займенників: *м'є, м'єнє, с'єб'є, сє, тєб'є*.

У селах висунених більш на схід (Кальників, Хотинець, Гаї), у згаданій позиції фіксуємо перехід *a* до *i* (тип: *бурі, саж'і, зорі, марысі*). Як наслідок гармонійної асиміляції звук [ê] виступає у переднаголошеній позиції: *ф н'єр'ємишлі*, та після наголошеній позиції: *з'єб'єр, н'єтп'є!, с'єр'єди*.

Виявом фонемі [e] після твердих приголосних звуків *ч, ш, ж, р* є звук [a] заднього ряду середньо-заднього підняття. Цей варіант наявний у говірках Гаїв, Хотинця, в наголошеній позиції, напр.: *б'іра, б'іраза, жаніт сі, сп'ічануїї, тра, фчанії, чатв'іру, чашу, шастії*, а також у ненаголошеній позиції: *ббріш, в'ісблїш, з'іріш, дбїш, йїнакш, ш'рбк'її, ліпш, н'їзн'їш, ш'рбк'її*. У префіксі **пере-** артикуляція фонемі [a] дещо обнижується до [a]: *п'ар'ав'єрніна, п'ар'ажиті, п'ар'айау'сі, п'ар'аначуваті, п'ар'аху'дїу, п'ар'анруш'єїу*. В усіх досліджуваних говірках виявом фонемі [e] після твердих приголосних звуків [ч], [ж], [ш], та після [р] у ненаголошеній позиції виступає звук [ы] заднього ряду середньо-заднього піднесення: *дучы'каїї, к'ажыму, п'єрыт, н'єрыц, плачыш, хбчыті, хрыш'чу, чы'гб, чыр'єшні, чы'саті, чы'тв'єр, чыр'вбнії*. У префіксі – заперечній частці **не-** фонема [e] є репрезентована звуком [i]: *нідал'єку, нідббрії, нізаду'вблінії, ні'ма, ніп'ут'рїбнії, нї'рас*. У наголошеній позиції, в кінці слова фонема [e] в усіх обстежуваних говірках має тенденцію до вияву звуженим голосним

² Там само, стор. 19.

звуком [é]: *бийé, йім'нэ, жы'йэ, жы'тэ, зір'нэ, йім'нэ, лі'йэ, пі'тэ, спа'нэ, стай'э, см'й'йэ*. Підвищення артикуляції фонемі |e| до |i| помічаємо у говірці с. Гаї, в післянаголошеній позиції, особливо у формах іменників середнього роду: *йі'з'а'ні, лі'ч'и'ні, ў'бра'ні, м'ешка'ні, ні'са'ні, сх'ва'ні, тыр'п'й'ні, шч'э'с'ці*. Виняток становлять говірки Нінович і Лазів, у яких фонема |e| в іменниках середнього роду у післянаголошеній позиції реалізована є не звуком [i] тільки [é]: *вул'о'с'э, зб'і'ж'э, йі'з'а'нэ, м'ешка'нэ, ні'са'нэ, пу'в'о'зы'нэ, шч'э'с'ціэ*.

У досліджуваних говірках основний вияв фонемі |i| становить звук [i] – голосний переднього ряду високого, але дещо обниженого піднесення язикової спинки. Не пом'якшуючи попередніх приголосних, звук цей спостерігаємо в ненаголошеній позиції перед і після наголошеного складу, наприклад: *в'і'лі'к'і, в'о'б'й'і, з'і'ма, з'і'м'ну, клі'к'а'ті, ку'с'і'ті, лі'с'т'о'к, лі'с'ці, ма'ті, м'і'л'ус'т'ів'и, н'э'с'ті, п'і'р'і'х, п'і'с'о'к, п'ру'с'і'ті, ру'б' і'ті, с'і'л'ни'й, сл'і'ў'ка, с'ві'т'і'ті, см'і'у'а'ті, т'і'ху, т'і'ш'к'і'й, ф'ку'н'і'ті, ці'д'і'ў'ку*.

У ненаголошеній та наголошеній позиціях фонема |i| має тенденцію до вияву напруженим звуком [i̯] – голосним звуком переднього ряду високого підняття. У наголошених складах палаталізує попередні приголосні: *в'і'д' і'ті, г'н'і'ў, д'і'ў'ка, д' і'т, д' і'ті, г'н'і'ва'ті с'і, к'ві'т, лі'с, лі'ту, с'ф' і'т, х'ті'ті, з'і'лі, з'ві'р*; а також у закінченнях іменників жіноч. і серед. роду орудного відмінка: *на лу'ці, в с'і'лі, в ву'д' і, в рі'ці*. У говірках Нінович, Лазів характерним виявом фонемі |i| виступає лабіалізований голосний [i̯]. Частотність вживання цього звука обмежена лише кількома прикладами дієслів минулого часу 3 ос. чол. роду: *за'ні'с, при'ні'с, прив'і'л, прив'і'л*.

Основним виявом фонемі |o| є звук заднього ряду середнього і дещо обниженого підняття язикової спинки³. У наголошеній позиції звук [ô] відзначається більшою лабіалізованістю, ніж у ненаголошеній: *г'о'с'ці, в'о'са, ру'б'о'та, р'о'зм'і'р, ду'р'о'га, ку'р'о'ва, п'о'лі, в'о'ї'ску, пу'л'т'н'о, з'р'о'б' і'ну'ї*. У ненаголошеній позиції лабіалізованість [o] в говірці Лазів і Нінович послаблюється: *за'г'о'р'ні'нойэ, за'п'э'р'тойэ, пу'л'о'ман'ойэ, в'і'л'койэ*.

В усіх обстежуваних говірках виявом фонемі |o| в ненаголошеній позиції виступає звук [y]. Явище це відоме як укання характеризується в надсянських говірках великою послідовністю. Реалізація [o] як [y] відбувається в усіх позиціях: переднаголошеній і післянаголошеній: *бу'з'ач, бу'ру'ні'ті, ву'лу'ц'уга, д'о'л'гу, му'р'о'с, ні'з'ну, пу'м'алу, пу'л'т'н'о, пу'ру'х'н'о, ру'з'ва'лі'ті, ру'з'лу'ма'ті*. Фонема |o| підвищує свою артикуляцію до [ô] у наголошеній позиції, а також після йотованого звука й м'якого [l̯]: *й'о'ї'к'а'ті, і'о'с'і'ф, л'о'н, п'л'о'н'тру, п'л'о'тка, с'і'л'о'си*.

³ J. Ziłyński, Opis fonetyczny języka ukraińskiego, Kraków 1932, str. 36.

Основним виявом фонемі |и| є голосний звук заднього ряду високого, дещо обниженого середнього піднесення. Виявом фонемі |и| в досліджуваних говірках виступає звук [и] – голосний високого підняття середньо-заднього ряду.

Спостерігаємо цей звук у наголошеній і наголошеній позиціях, після твердих передньоязикових приголосних: *вóды, итыры, кáжды, высóкiй, рубóты, хирóбы, пытати*; наголошена: *куты, кулыска, рыба, стрык, лышка, сыпати, нысук, выти*.

Слід звернути увагу, що в українських надсянських говірках артикуляція фонемі |и| нічим не наближується до [и] характерного для української літературної мови. Варіантом фонемі задньо-середнього [и] після твердих приголосних виступає лабіалізований звук [ɔ], який помічається в наголошеній і ненаголошеній позиціях, напр.: *мо́лу, ро́бо, ку́ро́ту, кубо́ло, гу́ди́но, ко́по, пчу́ло, су́лу́ні́но, ло́жкiй*.

Основним виявом фонемі |у| є голосний заднього ряду високого підняття. Спостерігаємо його в наголошеній та ненаголошеній позиціях: *бру́ква, будíти, б́ду, буду́вати, блу́т, ву́ху, кру́ти́ти, купу́вати, му́ка, слухати*.

У позиції перед або після йотованого звука та після м'яких [л], [т] варіантом фонемі |у| виступає підвищений [y]: *бíют cí, блíуска, в íлiу, iу, в жи́тиу, iушка, кíуч, ко́iу, ли́iу, лíубiу, iу́стру, мо́iу cí, на в íciлiу, па́iу, níiуiу, ро́биiу, си́тиiу, сти́iу, стíiу, cíiу, tíiуn/ túiуn, ф íсm ítiу, ф ип ítaiу*.

Фонему |y| зафіксовано в усіх обстежуваних говірках.

Підсумовуючи, слід зауважити, що структура ненаголошеного вокалізму різко не відрізняється від наголошеного. У досліджуваних надсянських говірках Гаїв, Лазів, Нінович, Хотинцю й Кальникова виділяємо шестифонемну структуру зі звуковими рядами, які не змішуються між собою.

ЛІТЕРАТУРА

- Ziłyński J., 1932. *Opis fonetyczny języka ukraińskiego*, Kraków.
 Жилко Ф.Т., 1966. *Нариси з діалектології української мови*, Київ.
 Пшеп'юрська М., 1938. *Надсянський говір*, Праці Наукового Інституту, т. XLIV, Варшава.

VOCALISM OF THE UKRAINIAN DIALECTS OVER THE TERRITORY OF RIVER SAN

Summary. The article is devoted to the issue of vocalism among the Ukrainian dialects over the territory of river San. Discussed dialects occur in south-eastern Poland and now are classified as waning (peripheral). The accented vowel system distinguished six phonemes and their variants, which occur in phonologically specified positions: after a soft consonant, a hard consonant, sonorants, dorsal consonants and affricates (alveolar). The changes that occur in vocalism of studies dialects, both in accented and unstressed position, confirm a affiliation of studied dialect to south-eastern Ukrainian dialect.

Key words: Ukrainian dialects, vocalism, phonemes, variants, changes